

ViEPAG

Октомври 2023 година

Енергетската дилема на Србија: ПАТ КОН ОБНОВЛИВА ТРАНЗИЦИЈА - НАВИГИРАЊЕ НИЗ ГЕОПОЛИТИЧКИТЕ ТЕНЗИИ И РУСКАТА СОПСТВЕНОСТ

Автор: Вујо Илиќ*

**За истражувачкиот проект*

Советодавната група за политики „Балканот во Европа“ спроведува сеопфатна студија за на геополитиката која се однесува на транзицијата кон зелена енергија во земјите од Западен Балкан. Оваа студија се базира на констатациите содржани во документот „Енергетиката во земјите од Западен Балкан“ (мај 2023 година) и на регионалното истражување за Западен Балкан во чии рамки беше спроведена теренска работа во периодот март-април 2023 година. Главните наоди во оваа студија се засноваат на податоци добиени преку секундарно истражување и полуструктурирани интервјуа кои беа спроведени помеѓу март и јули 2023 година со вкупно девет лица, вклучително и сегашни и поранешни владини претставници, актуелни опозициски политичари, експерти за енергетика и меѓународна безбедност, со поранешен извршен директор на енергетска компанија, како и претставник од Енергетската заедница, со придонес на членовите на ViEPAG Тена Прелец, Димитар Бечев и Николаос Цифакис. Вујо Илиќ е научен соработник на Институтот за филозофија и социјална теорија на Универзитетот во Белград. of Belgrade.

Препораки за јавни политики

ЕУ треба да продолжи да обезбедува стимулации за декарбонизација во Србија, првенствено за намалување на употребата на јаглен, преку директна финансиска поддршка и со навремено воспоставување на регионална шема за тргување со емисии и фонд за праведна транзиција.

ЕУ и нејзините земји-членки треба да поддржат инвестиции во прифатливи еколошки енергетски проекти, во подигнување на јавната свест и ангажирање во енергетската транзиција со цел да помогнат во зајакнувањето на позитивните политички перцепции за ЕУ.

ЕУ треба да продолжи да овозможува на Србија да постигне безбедност во снабдувањето со природен гас и диверзификација на снабдувачите преку зголемување на бројот и капацитетот на интерконекторите, проширување на капацитетите за подземно складирање на гас и заеднички системи за купување гас, со цел користење на гас за време на постепеното исфрлање на јагленот и транзицијата кон обновливи извори на извори.

Апстракт

Овој документ за политика навлегува во сложената мрежа на предизвици што го оптеретуваат енергетскиот сектор на Србија, така што ја разгледува комбинацијата на настани кои се случуваат во текот на зимата 2021-2022 година и ја предизвикаа тековната криза. Дефектот во термоелектраната „Никола Тесла“, кој беше влошен поради недоволно инвестирање и лошо управување, се поклопи со случувањето на глобалната енергетска криза. Руската инвазија на Украина дополнително ја зголеми загриженоста и ја откри ранливоста во снабдувањето со енергија на Србија, кое во голема мера се потпира на субјекти кои се во руска сопственост. Овие настани ја принудуваат Србија да има големи трошоци за обезбедување на енергетски резерви и повторно ги отворија прашањата за нејзината стратешка ориентација и енергетската транзиција. Оваа студија детално ја разгледува улогата на руската сопственост во енергетскиот пејзаж на Србија, со главен фокус на нафтената индустрија на Србија (НИС), и ја проширува анализата на пошироката динамика и геополитика на енергетската транзиција. Се прави обид да се појасни историскиот контекст на руските инвестиции во нафта и гас, нивното влијание врз енергетската безбедност на Србија и сложената интеракција помеѓу руските, кинеските и западните интереси, како и локалната политика и размислувањата во врска со животната средина. Додека Србија се бори со повеќеслојна енергетска криза, се прави идентификување на потенцијалните понатамошни правци и притоа се потенцира потребата од диверзификација на снабдувачите на гас, олеснување на транзицијата кон обновливи извори и снаоѓање низ геополитичката сложеност која се испреплетува со проблемите поврзани со животната средина. Студијата ја нагласува клучната улога на ЕУ и на странските актери во обликувањето на енергетската иднина на Србија и нуди препораки за усогласување на националните стратегии со целите на европската енергетска транзиција.

Контекст на земјата: енергетскиот сектор на Србија во криза

Во текот на зимата 2021-2022 година, енергетскиот сектор во Србија беше погоден од „совршена бура“. Глобалната енергетска криза го достигна својот врв во декември 2021 година, и во исто времен голем блок на термоелектраната „Никола Тесла“ која се наоѓа во близина на Белград се расипа поради лошиот квалитет на лигнит што се користи (а кој е примарен енергетски ресурс за земјата) и долгогодишното недоволно инвестирање и лошо управување со јавното претпријатие за електрична енергија ЕПС.¹ Соочена со потенцијален недостиг на електрична енергија во текот на зимата, кога побарувачката вообичаено достигнува најголеми размери, Србија мораше да потроши невидени суми пари за да купи струја и јаглен.²

Руската инвазија на Украина во 2022 година беше уште еден настан кој суштински ја загрози целата структура на снабдување со енергија во Србија. Покрај тоа што предизвика гасна криза во Европа, целосната зависност на Србија од рускиот гас направи работењето на компаниите во земјата кои се во руска сопственост да станат прашање на итност. Во Србија, гасот се добива и складира преку компании кои се во руска сопственост, додека нафтената компанија НИС, која е во мнозинска сопственост на „Гаспром Њефт“, е единствен производител на сурова нафта и природен гас, единствен преработувач на нафта и сопственик на најголемата мрежа на бензински станици. Додека ЕУ преговараше за воведување на нови санкции против компаниите кои се во мнозинска руска сопственост и притоа ја повика Србија да се усогласи со тие санкции, Србија одлучи официјално да го осуди нападот врз Украина, но и да ги задржи добрите односи со Русија и да избегне приклучување кон какви било санкции против лица или субјекти кои се во сопственост

1 Igor Todorović, 'New troubles for Serbia's EPS: coal plant TENT B is offline amid breakdown, fire', *Balkan Green Energy News*, December 28, 2021, <https://balkangreenenergynews.com/new-troubles-for-serbias-eps-coal-plant-tent-b-is-offline-amid-breakdown-fire/>.

2 Ivana Sekularac, Aleksandar Vasovic, 'Serbia readies 3 bln euros for energy imports in winter', *Reuters*, September 15, 2022, <https://www.reuters.com/business/energy/serbia-readies-3-bln-euros-energy-imports-winter-2022-09-15/>.

на Русија.³

Србија на крајот беше изземена од Регулативата на Советот (ЕУ) 2022/428 од 15 март 2022 година, со која би забранило работење со компании кои се повеќе од 50% во сопственоста на „Гаспром Њефт“, кој во тоа време беше 56% сопственик на српски НИС.⁴ Во мај 2022 година, руската сопственост на НИС, беше обезбедена, барем привремено, откако „Гаспром“, која е матична компанија на „Гаспром Њефт“ и која не беше опфатена со пакетот санкции, купи 6% од акциите и, во иднина, го намали уделот на својата санкционирана подружница „Газпром Њефт“ на 50% за да се оневозможи НИС да биде опфатена со санкциите.⁵ Набргу потоа, претседателите Вучиќ и Путин се согласија на нов тригодишен договор за гас по истекот на десетгодишниот договор на Србија и неговото шестмесечното продолжување.⁶

Настаните од 2021-2022 година се показатели за несигурната ситуација која постои во енергетскиот сектор во Србија, кој се соочува со повеќекратна криза. Енергетскиот сектор, особено производството на електрична енергија, е силно зависен од фосилни горива, не е ефективен и е оптоварен со лични интереси. За разлика од зголемените очекувања на ЕУ за нејзината транзиција кон зелена енергија, темпото на енергетска транзиција во Србија е бавно, и иако властите честопати најавуваат големи планови, се забележуваат средни резултати во нивното спроведување.⁷

Странското влијание во енергетскиот и рударскиот сектор можеби е клучната надворешна сила која го одржува моменталниот статус кво на енергетската транзиција. Русија има доминантно присуство во секторите на нафта и гас во Србија и има интерес да ја задржи својата позиција како примарен снабдувач на гас на Србија.⁸ Во последниве години, Кина стана водечки инвеститор во Србија, првенствено во автомобилската индустрија и рударството, и покрај зголемената загриженост во врска со животната средина кај српската јавност.⁹

3 Milica Stojanovic, 'Serbia Backs UN Resolution Condemning Russian Attack on Ukraine', *Balkan Insight*, March 2, 2022, <https://balkaninsight.com/2022/03/02/serbia-backs-un-resolutioncondemning-russian-attack-on-ukraine/>.

4 The Council of the European Union, Council Regulation (EU) 2022/428, *Official Journal of the European Union* L 87 I/13, March 15, 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0428>.

5 Interfax, 'Gazprom Neft reduces stake in Serbia's NIS to 50%, Gazprom obtains 6.15%', May 11, 2022, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/79039/>.

6 Vladimir Spasić, 'Putin, Vučić agree on new gas supply contract for Serbia', *Balkan Green Energy News*, May 30, 2022, <https://balkangreenenergynews.com/putin-vucic-agree-on-newgas-supply-contract-for-serbia/>.

7 Energy Community, 'Serbia Annual Implementation Report', *Energy Community Secretariat*, November 1, 2022, https://www.energy-community.org/dam/jcr:a2ee5af3-ab4d-4573-9e08-7702ffd810c8/IR2022_Serbia.pdf.

8 Ben Reade, 'No More Mr. Nis Guy: Investigating Corrosive Capital in the Serbian Energy Industry', *Bulletin of the Serbian Geographical Society* 103(1): 355-386, 2023, <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-3593/2023/0350-35932301355B.pdf>.

9 Stefan Vladislavljiev, 'Reaching the New Levels of Sino-Serbian Relations', *China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE)*, January 3, 2023, <https://chinaobservers.eu/reaching-thenew-levels-of-sino-serbian-relations/>.

Сепак, Кина навлегува и во енергетскиот сектор. Кинеските заеми и активности беа клучни за завршување на изградбата на централата за јаглен и гас, а исто така има и планови за изградба на соларна централа.¹⁰

Оваа студија има за цел да ја истражи таа поврзаност помеѓу странските актери и енергетската транзиција во Србија, фокусирајќи се на улогата на руската сопственост на НИС, но и проширувајќи ја анализата на поширокиот контекст на геополитика и енергетска транзиција во Србија.

Руски инвестиции во нафта и гас

Руските инвестиции во нафта и гас во Србија беа тесно поврзани уште од самиот почеток и тие не може да се анализираат одделно. Произлегуваат од меѓународниот договор кој беше потпишан во Москва на 25 јануари 2008 година, само неколку недели пред прогласувањето на независноста на Косово. Главни елементи на овој договор беа изградба на гасоводот „Јужен тек“ и подземно складиште за гас во Банатски Двор, како и купување на 51% од нафтената компанија НИС од страна на „Гаспром Њефт“, која ја вклучуваше и дистрибутивната мрежа, две нафтени рафинерии и нафтени полиња во Србија и во странство.¹¹

Преземањето на НИС српската јавност го сметаше за контроверзно прашање. Во истражувањето на BiEPAG спроведено во 2023 година, само една третина од испитаниците (34%) се согласија дека инвестицијата на „Гаспром Њефт“ е транспарентна и направена според правилата (слика 1).¹² Мнозинскиот удел во НИС беше продаден за околу 400 милиони евра – сума за која многумина тврдеа дека е потценета. Ваквиот став доби дополнителен легитимитет во август 2014 година, кога српското Министерство за внатрешни работи објави дека формирало специјален

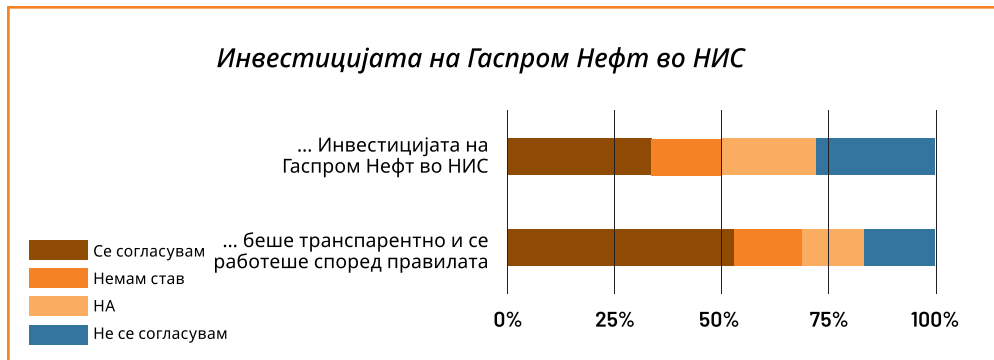
¹⁰ Stefan Vladislavljev, 'How Did China Become the Largest Investor in Serbia?', *China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE)*, August 8, 2023, <https://chinaobservers.eu/how-did-china-become-the-largest-investor-in-serbia/>.

¹¹ Nikolić Kokanović Otašević Law Office, 'Legal Analysis of the Arrangements between Serbia and Russia in the Oil and Gas Sector', *The International and Security Affairs Centre (ISAC)*, December 21, 2009, <https://www.isac-fund.org/download/Summary%20and%20Conclusions.pdf>.

¹² Dimitar Bechev, Tena Prelec, Nikolaos Tzifakis, Florian Bieber, Marko Kmezic, Milica Delevic, Marika Djolaj, Donika Emini, Vujo Ilic, Zoran Nechev, Milena Stefanovic, Corina Stratulat, 'The Geopolitics of the Green Energy Transition in the Western Balkans', May 24, 2023, *Balkans in Europe Policy Advisory Group (BiEPAG)*.

истражен тим за испитување на приватизацијата на НИС која била направена во мандатот на претходната влада, иако истрагата заврши по неколку години без јасен исход.¹³

Слика 1. Ставови во врска со инвестицијата на „Газпром Њефт“ во НИС. Извор: Истражување на ViEPAГ, N = 1.019 [2023]

Поддржувачите на „Договорот за нафта и гас“ со Русија од 2008 година заставаа во одбрана на истиот поради очекуваните инвестиции на „Газпром Њефт“ во модернизацијата на НИС и очекуваната придобивка што Србија ќе го оствари од идниот транспорт на гас преку гасоводот „Јужен тек“. Меѓутоа, во 2009 година, ЕУ усвои Трет енергетски пакет со кој се бара преносот и производството/снабдувањето со гас да бидат структурно одвоени.¹⁴ Како резултат на ова, Русија го отфрли проектот за гасоводот „Јужен тек“ во 2014 година во корист на гасоводот „Турски тек“, кој започна со работа дури во 2021 година.¹⁵

Откако беше преземен од „Газпром Њефт“, НИС воспостави доминантна позиција на пазарот на нафта. И покрај тоа што увозот на моторни горива во Србија е либерализиран, НИС е единствен домашен производител на нафтени деривати, а во 2022 година оваа компанија имаше 83% учество на пазарот на големопродажба на моторни горива, се вели во нејзиниот годишен извештај.¹⁶ Како што е прикажано на Слика 2, НИС Групата, исто така, ја поседува и најголемата дистрибутивна мрежа во Србија, заедно со 22% од бензинските пумпи во земјата (вкупно 322, вклучувајќи ги „НИС Петрол“ и неговиот премиум бренд „Газпром“).¹⁷

¹³ Ivana Sekularac, 'Serbian police to probe privatisation of state oil firm NIS', Reuters, August 12, 2014, <https://www.reuters.com/article/uk-serbia-nis-investigation/serbian-police-to-probe-privatisation-of-state-oil-firm-nis-idUKKBN0GC0L420140812>.

¹⁴ Official Journal of the European Union, L 211, August 14, 2009, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=OJ:L:2009:211:TOC>. Law office Samardžić, 'Serbia adopts rules preventing South Stream pipeline?', Legal Insight, July 17, 2015, www.specht-partner.com/wp-content/uploads/2015/07/150717-Legal-Insight-Serbia-adopts-3rd-Energy-Package-preventing-South-Stream.pdf.

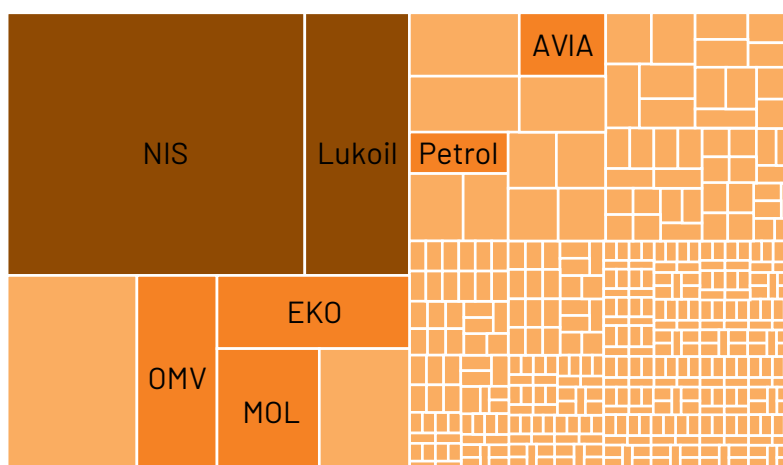
¹⁵ Law office Samardžić, 'Serbia adopts rules preventing South Stream pipeline?', Legal Insight, July 17, 2015, www.specht-partner.com/wp-content/uploads/2015/07/150717-Legal-Insight-Serbia-adopts-3rd-Energy-Package-preventing-South-Stream.pdf.

¹⁶ NIS Group, 'The Annual Report for 2022', 2023, https://ir.nis.rs/wp-content/uploads/2023/04/AR_2022_eng.pdf.

¹⁷ Министерство за внатрешна и надворешна трговија, „Јавна база на

Втората по големина мрежа на бензински пумпи, „Лукоил“, која исто така е во руска сопственост, поседува 7,5 отсто од бензинските станици. Петте преостанати меѓународни или регионални дистрибутери кои имаат мрежи во Србија (OMV, ЕКО, MOL, AVIA и Petrol) работат со 212 или со вкупно 14% од сите бензински пумпи. Сепак, во споредба со другите, особено со помалите трговци на мало, НИС има добро позиционирана мрежа на бензински пумпи кои остваруваат голем промет, што го зголемува неговиот удел на малопродажниот пазар на 50%, иако неговиот удел во вкупниот број бензински пумпи е половина од оваа бројка.¹⁸

Слика 2. Приказ на бензински пумпи во Србија. Извор: Министерство за внатрешна и надворешна трговија [2023]

Дополнително, откако се случи преземањето, НИС инвестираше и во модернизирање на производството на бензин во земјата. Во едно интервју, поранешниот извршен директор на оваа компанија објасни дека, пред да се случи пред приватизацијата, пазарот бил релативно нерегулиран во однос на квалитет на дериватите и сива економија, но дека НИС „влијаел, во позитивна смисла, на тоа државата да го регулира пазарот“. На сличен начин, рафинеријата која беше купена од „Гаспром Њефт“ не ги исполнуваше стандардите на ЕУ, но по направените инвестиции „рафинеријата сега произведува гориво со ист квалитет како во Франција или Германија“. Ова објаснување е во согласност со наодите од истражувањето на ViERAG, во кое 50% од српските граѓани веруваат дека инвестицијата на „Гаспром Њефт“ во НИС ѝ помогна на Србија да ја зголеми својата енергетска безбедност.

За разлика од нафтата и дериватите, руското учество во секторот за гас во Србија се движеше во друга насока. И покрај тоа што националната компанија за гас „Србијагас“ останува во мнозинска јавна сопственост, „Гаспром“ има многу позначајно влијание врз овој сектор отколку што

податоци за бензинските пумпи во Србија“, 2 октомври 2023 година, <https://must.gov.rs/tekst/sr/384/javna-baza-benziskih-stanica-u-srbiji.php>.

18 NIS Group, 'The Annual Report for 2022'.

е тоа случај со нафтата. И покрај тоа што гасоводот „Јужен тек“ никогаш не се реализираше, „Гаспром“ остана единствен снабдувач со гас кој директно ги контролира српските резерви на гас, па дури и делови од гасоводи во Јужна Србија преку компанијата која е во заедничка сопственост, „Југоросгаз“.¹⁹

Понатаму, за разлика од нафтата, „Гаспром“ го задржа својот монопол на пазарот на големо и јасната доминација на малопродажниот пазар. Српската зависност од рускиот гас практично е на сила од 2008 година, и покрај многубројните предизвици. Влијанието на „Газпром“ врз домашната компанија за гас се вршеше преку политички назначувања во управните одбори на фирмите ќерки. Душан Бајатовиќ, висок член на Социјалистичката партија на Србија, која е помал коалициски партнер на владејачката Српска напредна партија, беше посочен од повеќето наши соговорници како влијателен посредник помеѓу домашните и странски актери на кои им е во интерес одржување на статус кво ситуацијата.

Нафта или гас – пат кон зависност

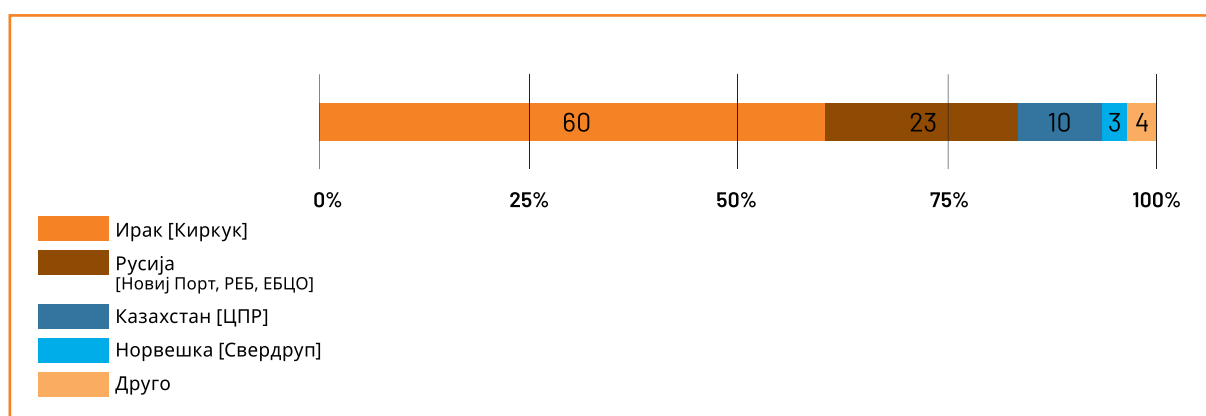
Горенаведената дискусија го поставува прашањето зошто Србија стана, пред сè, зависна од рускиот гас. Присуството на Русија во секторите за гас и нафта произлезе од истите меѓудржавни договори, но секој од случаите имаше различен тек на развој. Засегнатите страни со кои разговаравме сметаа дека НИС, по преземањето од страна на „Гаспром Њефт“ е првенствено фокусиран на профитот, а помалку на геополитиката. Се сметаше за целосно корпоративен ентитет кој може да дејствува како „партнер“ на владата. Од друга страна, матичната компанија „Гаспром“, директно и преку „Србијагас“, одржува „резервиран домен“ во секторот за гас кој политички е надвор од дофатот на власта. Додека еден поранешен владин функционер ја опиша соработката со НИС како „нормална“ и „професионална“, „Србијагас“ беше оценет како ноторно недостапен: „Не можевме да добиеме валиден документ од таа компанија и кога нешто ќе ни беше испратено, го проверувавме по пет пати и не можев да бидам сигурен дали е точно“.

Разликата однесувањето на јавните претпријатија во домашна и странска сопственост може најдобро да се објасни во однос на

¹⁹ Energy Community, 'Annual Implementation Report 2015/2016', Energy Community Secretariat, September 1, 2016, https://www.energy-community.org/dam/jcr:d486761d-7d19-4ac6-b55f-2cf838f689bd/EnC_IR2016.pdf.

релативната зависност на Србија од нафта и гас. Во текот на последниве неколку години, нафтата пристигнуваше во Србија преку глобалниот пазар, главно од Ирак, преку нафтоводите на JANAF, и никогаш немало зависност од руската нафта (Слика 3).²⁰ Иако Русија ја поседува НИС, оваа компанија постојано го намалуваше увозот на руска нафта пред да се случи инвазијата на Украина во 2022 година. Доколку би се нарушиле политичките односи со Русија, нафтата би можела да продолжи да тече кон Србија.

Слика 3. Увезена сурова нафта по земја на потекло (тип).
Извор: Агенција за енергетика на Република Србија [2021]

Кога станува збор за гасот, ситуацијата е целосно поинаква. До 2021 година, кога беше отворен гасоводот „Балкански тек“ (кој претставува продолжување на гасоводот „Турски тек“ кој носи гас преку Бугарија) на местото на напуштениот гасовод „Јужен тек“, Србија го увезуваше целиот свој гас од Русија преку една единствена рута низ Унгарија. Иако оваа нова рута сега е отворена, Србија и понатаму може да купува гас само од Русија додека не го заокружи новиот интерконектор со Бугарија.

Неколку од соговорниците со кои разговаравме нагласија дека диверзификација на снабдувачите на гас никогаш се нема случено, и покрај неколкуте шокови, ги гасната криза во 2004 година, покачувањето на цените во 2009 година и намалувањето на понудата во 2014 година. Постојат неколку причини за тоа, вклучително и политички придобивки, домашни деловни договори и руска силеџиска тактика. За време на 2000-тите години, носителите на одлуки во Србија гледаа на обезбедувањето евтин гас за потрошувачите како можност за обезбедување политичка поддршка и како начин за привлекување странски инвеститори во Србија. Дури и во 2022 година, српската Агенција за енергетика сè уште го промовираше гасот како најевтино гориво за греење за потрошувачите.²¹ Гасификација на градовите во

²⁰ Energy Agency of the Republic of Serbia, '2021 Energy Agency Annual Report', 2022, <https://www.aers.rs/Files/Izvestaji/Godisnji/Izvestaj%20Agencije%202021.pdf>.

²¹ Energy Agency of the Republic of Serbia, 'Troškovi energije za grejanje stambenog prostora, grejna sezona 2022/2023' [Energy costs for residential space heating, heating season

Србија, исто така, имаше значителен потенцијал за корупција, со оглед на тоа што се карактеризираше со недостаток на транспарентност. Еден експерт за обновлива енергија ни рече дека локалната гасификација честопати се случува без да се земат предвид локалните потреби и потребите за енергија.

Во 2010-тите години, Русија ја опструираше диверзификацијата на снабдувачи и ја спречуваше Србија да го зголеми капацитетот за подземно складирање гас. И покрај најавените планови за двојно зголемување на капацитетот за подземно складирање на гас на Србија, овие проекти никогаш не започнаа и Србија беше принудена да изнајмува складиште за гас од соседна Унгарија по многу повисока цена. Поранешен владин функционер ни рече дека ова е затоа што Русите „никогаш не можеле суштински да се согласат со Србија“ во однос на ова прашање.

Во 2014 година, „Гаспром“ го намали снабдувањето со гас за Србија поради нерешени долгови од 1990-тите години, што претставува маргинално прашање кое излезе на виделина само неколку недели по посетата на Владимир Путин на Белград²² - нешто што многумина го гледаа како политичка порака за тоа поволните аранжмани со Русија се загрозуваат.²³ Во еден од нашите разговори, еден меѓународен експерт за безбедност ова го нарече „класичен пример за употреба на преговарачката моќ како оружје“ и истакна дека пред 2022 година, Србија била втора земја во Европа, по Украина, која се соочила со директно користење на гасот како инструмент за вршење политички притисок.

Изгледа дека дури руската инвазија на Украина во 2022 година довела до тоа диверзификацијата да надвлее. Еден актуелен владин функционер ни рече: „Ние како земја сериозно го сфативме проблемот со зависноста од еден извор на енергија и од еден снабдувач“. Интерконекторот со Бугарија, кој конечно ќе ѝ овозможи на Србија да ги диверзифицира снабдувачите со гас, сега се чини дека е на дофат на рака.

Иако плановите за ова постојат од 2015 година, изградбата на интерконекторот започна дури во февруари 2023 година, со очекуван рок на завршување до крајот на годината.²⁴ Ова ќе ѝ овозможи на Србија

2022/2023’], October 20, 2022, <https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=541&id=317>.

22 Julian Borger, ‘Vladimir Putin moves to strengthen ties with Serbia at military parade’, *Guardian*, October 16, 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/16/vladimir-putinrussia-serbia-alliance-military-parade>.

23 *The Moscow Times*, ‘Serbia Struggles to Pay Russian Gas Debt’, November 3, 2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/11/03/serbia-struggles-to-pay-russian-gas-debt-a40988>.

24 Government of Serbia, ‘Construction of gas interconnector between Serbia, Bulgaria begins’, February 1, 2022, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/184444/construction-of-gasinterconnector-between-serbia-bulgaria-begins.php>.

пристап до гас од Азербејџан²⁵ и, потенцијално, до течен природен гас од Грција.²⁶

Руски инвестиции и енергетска транзиција

Уделот на обновлива енергија во енергетскиот микс на Србија полека се зголемува во последните години. Најголем дел од електричната енергија произведена од обновливи извори потекнува од хидроенергија, која сочинува 30% од целата произведена електрична енергија во 2021 година, и тоа главно од големите постројки од југословенско време. Малите хидроцентрали неодамна се проширија поради повластени фид-ин тарифи кои ги фаворизираат компаниите кои имаат политички врски. Во земјите од Западен Балкан, малите хидроцентрали добија 70% од повластените фид-ин тарифи за обновлива енергија.²⁷ Меѓутоа, малите хидроцентрали во Србија имаат произведено само 0,85 отсто од целата електрична енергија во 2021 година.²⁸ Овие постројки предизвикаа многу повеќе контроверзии поради нивното негативно влијание врз животната средина и штетата на еколошки заштитените подрачја, како и нивното влијание врз локалните заедници, туризмот и земјоделството.²⁹

Фокусот неодамна се префрли на проекти за соларна енергија и ветер, кои сè повеќе стануваат поисплатливи и поеколошки. Сепак, уделот на

25 Tatiana Mitrova, 'The Economics of Caspian Gas', Center on Global Energy Policy at Columbia University, September 26, 2023, <https://www.energypolicy.columbia.edu/qa-the-economics-of-caspian-gas/>.

26 Vladimir Spasić, 'Srbijagas, DEPA plan to cooperate in natural gas sector', Balkan Green Energy News, September 8, 2023, <https://balkangreenenergynews.com/srbijagas-depa-plan-to-cooperate-in-natural-gas-sector/>.

27 Pippa Gallop, Igor Vejnović, Davor Pehchevski, 'Western Balkans Hydropower: Who Pays, Who Profits? How Renewables Incentives Have Fed the Small Hydropower Boom and What Needs to Change', CEE Bankwatch Network, September 2019, <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/09/who-pays-who-profits.pdf>.

28 Government of Serbia, 'Energetski bilans Republike Srbije za 2022. godinu' [Energy balance of the Republic of Serbia for 2022], "Official Gazette of the RS", no. 4/2022, January 14, 2022, https://www.mre.gov.rs/extfile/sr/1144/energetski_bilans_rs_za_2022_0.pdf.

29 Barbara Pavlaković, Andrea Okanovic, Bojana Vasić, Jelena Jesic, Polona Šprajc, 'Small hydropower plants in Western Balkan countries: status, controversies and a proposed model for decision making', Energy, Sustainability and Society 12 (9): 1-13, 2022, <https://energysustainsoc.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13705-022-00335-7>.

овие извори на енергија во производството на електрична енергија е сè уште минимален. Преминот од јаглен кон обновливи извори на енергија го покренува прашањето за базно оптеретување – тоа е минимална количина на електрична енергија што треба да се испорача во мрежата во секој момент. Иако природниот гас е една од опциите за обезбедување на оваа електрична енергија, особено во периоди на шпиц потрошувачка, алтернатива може да понудат и реверзибилните хидроцентрали.³⁰

Иако руските интереси беа насочени кон обезбедување на статус кво во снабдувањето со енергија од фосилни горива, особено на гас, руските компании не го попречуваа развојот на „позелени“ енергетски опции во Србија. Уште повеќе, компаниите за фосилни горива, исто така, се вклучуваат во проекти за обновливи извори на енергија, иако засега ова е првенствено за покривање на нивните сопствени енергетски потреби и за покажување на тоа дека придонесуваат во напорите за справување со климатските промени. НИС инвестираше во поставување на соларни централни во својата мрежа на бензински пумпи.³¹ Моментално работи и проекти за производство на зелен и син водород и на изградба на електрана на ветер во Пландиште.³²

Најголеми пречки за транзицијата кон зелена енергија во Србија се производството на електрична енергија и домашните интереси во секторот јаглен. Улогата на јагленот е тешко да се процени во Србија, бидејќи цврстите фосилни горива, првенствено јагленот кој се добива од лигнит, сочинуваат две третини од примарното производство на енергија во земјата (Слика 4).³³ Секторот за јаглен е еден од најголемите работодавачи во Србија, со 15.262 директни вработувања и околу 37.708 индиректни работни места.³⁴ Државата со години субвенционирала површински копови и подземни рудници за јаглен, а овој сектор се соочува и со долгорочни проблеми со корупцијата.³⁵ Иако овие фактори помагаат да се одржи статус кво ситуација, потпирањето на јаглен во производството на електрична енергија сепак привлекува сè

30 Dimitar Bechev, 'Energy in the Western Balkans', *Balkans in Europe Policy Advisory Group (BiEPAG)*, May 24, 2023, <https://biEPAG.eu/publication/energy-in-the-western-balkans/>.

31 NIS Group, 'NIS Continues to Invest in Solar Energy', May 16, 2023, www.nis.rs/en/news/nis-nastavlja-sa-ulaganjima-u-solarnu-energiju/.

32 Igor Todorović, 'Oil companies in Southeastern Europe accelerate renewable energy investments', *Balkan Green Energy News*, May 30, 2023, <https://balkangreenenergynews.com/oilcompanies-in-southeastern-europe-accelerate-renewable-energy-investments/>.

33 Eurostat, *Energy Database*, Accessed October 5, 2023, *Serbia Energy balances, 2020 Annual Primary production, Thousand tonnes of oil equivalent (ktoe)*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/database>.

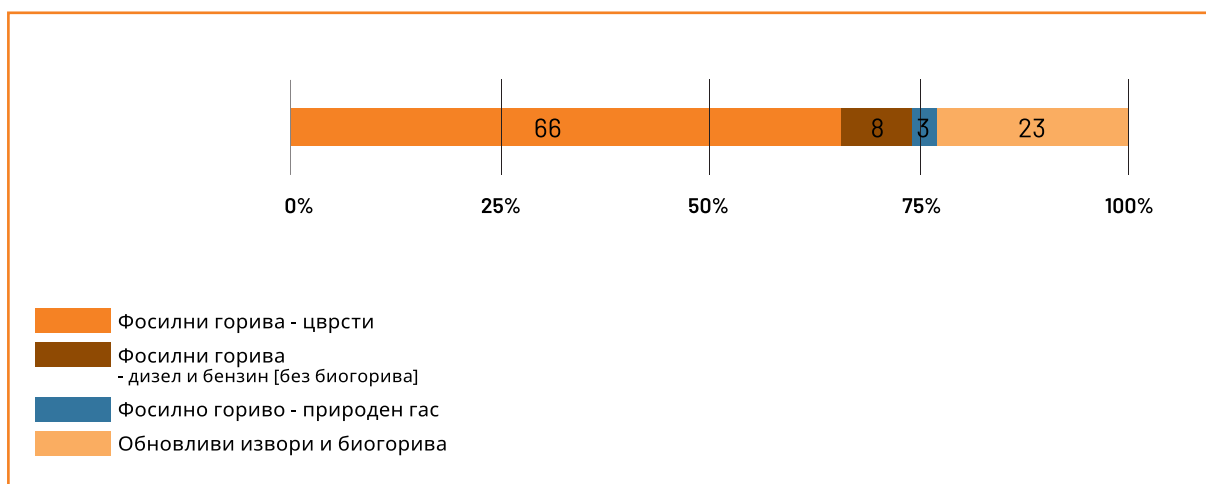
34 Pablo Ruiz Castello, Hrvoje Medarac, Julian Somers, Giovanni Mandras, 'Recent trends in coal and peat regions in the Western Balkans and Ukraine', *Publications Office of the European Union EUR 30837 EN*, 2021, <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC126154>.

35 Damir Miljević, 'Investments into the past: Analysis of Direct Subsidies to Coal and Lignite Electricity Production for the year 2020 in the Energy Community Contracting Parties', *Energy Community Secretariat*, May 2022, https://www.energy-community.org/dam/jcr:9548dd16-b9ed-4bcc-a562-4ebd5061b082/Coal_Subsidies_Study_070222.pdf.

CEE Bankwatch Network, 'Kolubara B lignite-fired power plant, Serbia', Accessed October 1, 2023, <https://bankwatch.org/project/kolubara-b-lignite-fired-power-plant-serbia>

поголемо внимание, не само поради неговата неефикасност и лошо управување, туку и поради неговото влијание врз животната средина, првенствено загадувањето на воздухот.³⁶

Слика 4. Енергетски биланс на Србија, Годишно производство на примарна енергија во 202 година (ктое). Извор: Евростат [2020]

За разлика од негативните реакции во однос на јагленот кои постепено стануваат сè посилни во Србија, српската јавност не ги смета руските снабдувачи на фосилни горива како значителни загадувачи. „Гаспром“ беше фокусиран на одржување на монополот во снабдувањето, за кој јавноста малку знае, и на гасификација на Србија, која донесе гас голем број домаќинства и се смета дека е еколошки попогодна од употребата на јаглен и дрва за греење во градовите.³⁷

НИС на сличен начин се поврзува со подобрување на квалитетот на бензинот произведен во Србија и со усогласување со стандардите на ЕУ, со што придонел кон подобар квалитет на животот во Србија. Од друга страна, НИС беше обвинет, на почетокот од 2010-тите години, за неодржливо експлоатирање на домашните извори на нафта. Мотивиран од можноста за продажба на евтина нафта во период кога беа високи цените во светот и со данок на минерали од 3%, НИС речиси двојно го зголеми производството на сурова нафта во периодот меѓу 2008 и 2013 година (Слика 5).³⁸ Во едно интервју, поранешен владин функционер рече дека „вадењето на сурова нафта од бушотините е направено пребрзо, на начин што не е дозволен никаде во светот“. Серија написи објавени во весниците во текот на 2017 година го привлекоа вниманието на јавноста кон ваквите практики, но ова прашање не

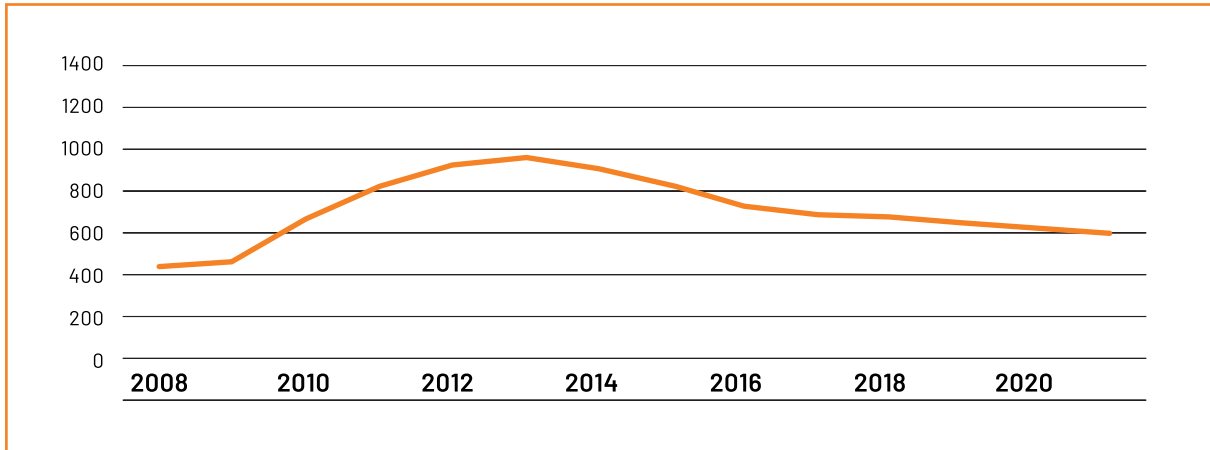
³⁶ Ajit Niranjana, 'Belgrade: the city where dirty air is seen as a consequence of economic growth', *Guardian*, September 22, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/22/belgrade-serbia-air-pollution>.

³⁷ Government of Serbia, 'Measures to reduce air pollution presented', January, 15 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/149289/measures-to-reduce-air-pollution-presented.php>.

³⁸ Statistical Office of the Republic of Serbia, 'Database: Annual Energy Statistics, Quantities', Accessed October 5, 2023, data.stat.gov.rs/.

доби големо внимание и потоа исчезна од јавниот дискурс.³⁹

Слика 5. Годишно производство на сурова нафта, во илјадници тони. Извор: Завод за статистика на Република Србија [27.02.2023]

Врската помеѓу геополитиката и животната средина

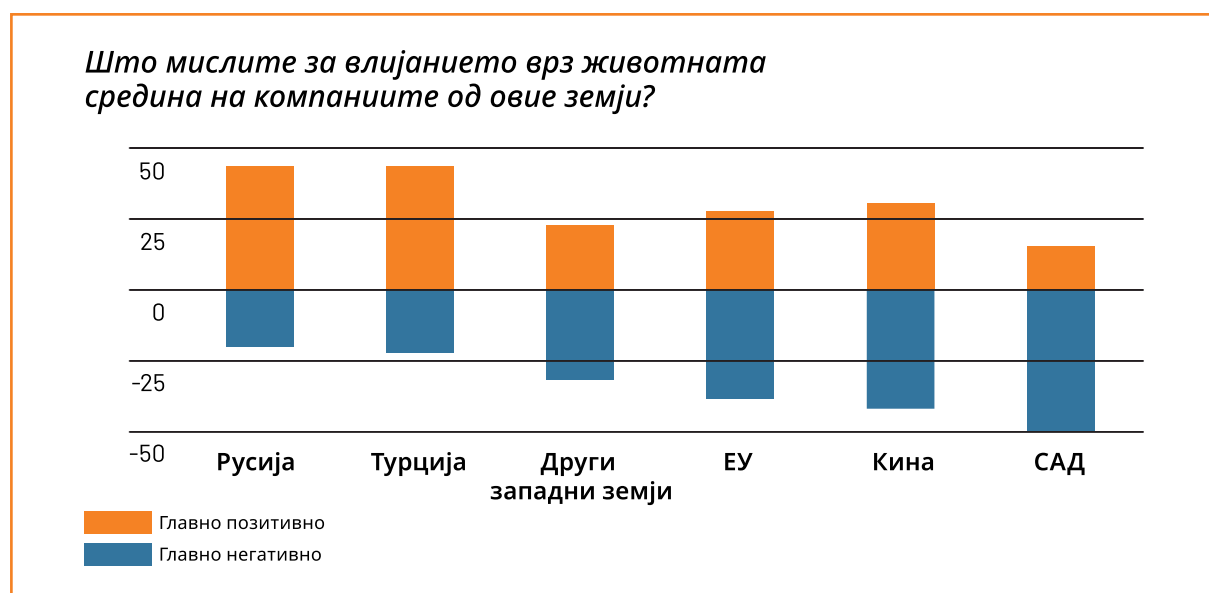
Позитивните перцепции за Русија и нејзиното политичко раководство главно сепоклопуваат со позитивните перцепции за руските инвестиции во српскиот енергетски сектор. Српските власти и доминантните провладини медиуми континуирано создаваат позитивна слика за Русија и Кина како странски актери, додека западните актери се прикажуваат во понегативно (САД) или неутрално (ЕУ) светло.⁴⁰ Можеби не е изненадувачки, но истражувањето на ViEPAG покажа дека испитаниците сметаат дека постои нето позитивно влијание од руските инвестиции врз животната средина и нето негативно влијание од западните компании (Слика 6).

³⁹ Slađana Vukašinović, 'Nis potrošio svu naftu iz Velebita: Najplodnije nalazište u Srbiji na izdisaju' [Nis used up all the oil from Velebit: The most fertile field in Serbia is exhaling], Blic, April 25, 2017, <https://www.blic.rs/biznis/nis-potrosio-svu-naftu-iz-velebita-najplodnije-nalaziste-usrbiji-na-izdisaju/pnm3es1>.

⁴⁰ Crta, 'Media Outlets – Positive on Russia and China, Negative on the EU and the USA', January 26, 2022, <https://english.istinomer.rs/analyses/media-outlets-positive-on-russia-and-china-negative-on-the-eu-and-the-usa/>.

Но, тоа не е секогаш така. Перцепциите за странските актери не се секогаш директно преточени во тоа како се гледа на инвестициите од овие земји во Србија, а покомплексна слика може да се добие ако се споредат руските инвестиции со оние од другите актери. Јавноста ги доживеа неодамнешните кинески инвестиции за ископување бакар во Бор и производството на челик во Смедерево како исцрпување на ресурсите и штета врз животната средина, што доведе до локална и национална мобилизација на екологите против овие проекти. Истражувањето на ViEPAG, исто така, покажа постоење на негативни ставови во врска со влијанието на кинеските инвестиции врз животната средина (Слика 6). Иако целокупната перцепција за Русија и Кина и понатаму е позитивна во Србија, зголемената видливост на кинеските активности ги изложи на поголем јавен надзор.

Слика 6. Ставови во врска со влијанието на инвеститорите врз животната средина (без оние кои не се определени).
Извор: Истражување на ViEPAG, N = 1.019 [2023]

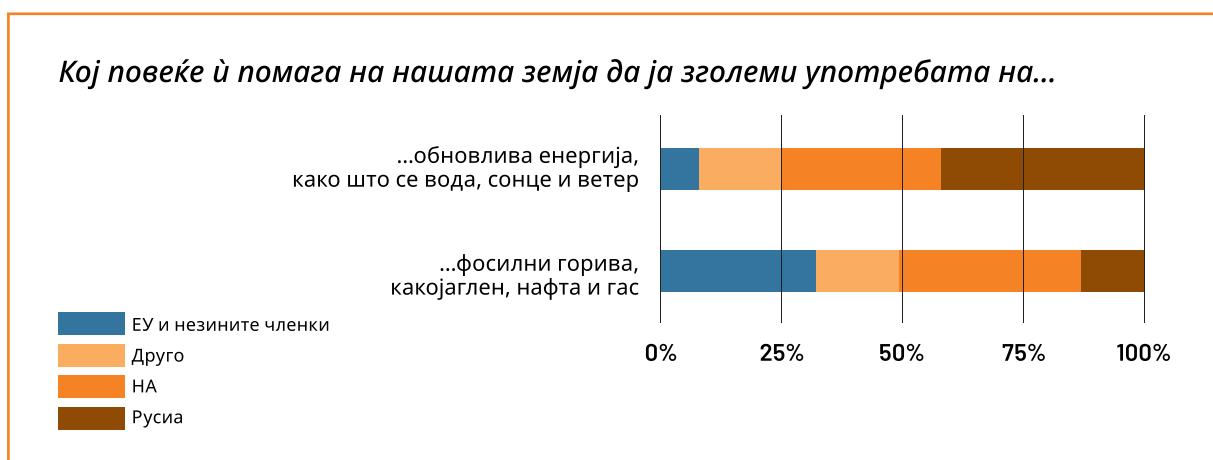
Овој поглед на перцепцијата на јавноста во врска со исцрпување на ресурсите и негативните влијанија врз животната средина, исто така, дава корисна перспектива за разбирање на ставовите кои ги има Србија кон западните инвестиции во енергетиката и рударството. Во 2021 година, српската влада ја суспендираше најавената инвестиција на британско-австралиската компанија „Рио Тинто“ за ископување литиум, откако се случи масовна мобилизација на оние кои се борат за зачувување на животната средина.⁴¹ Иако дел од ваквото противење можеби е одраз на преовладувачките антизападни чувства, тоа сепак беше значително помал фактор отколку перцепцијата на тоа дека проектот ќе има негативно влијание врз животната средина.

⁴¹ Guardian, 'Rio Tinto Plans for Serbia Lithium Mine Suspended after Protests', December 16, 2021, <https://www.theguardian.com/environment/2021/dec/16/serbia-blocks-rio-tintos-planto-mine-lithium-after-protests>.

Еден лидер на парламентарната група на зелената опозиција изјави, во интервју во врска со нивното противење на „Рио Тинто“, дека „последниците што остануваат на терен се толку големи што не ни е гајле од каде доаѓа инвеститорот“. Друг лидер на парламентарна група на зелената опозиција имаше поизбалансирано објаснување за обемот на мобилизацијата против „Рио Тинто“. Тој истакна дека, кога станува збор за кинеските инвестиции, „не можете да вршите притисок затоа што државата нив ги брани“, но и дека западните компании како што е „Рио Тинто“ немаат исто ниво на заштита. Во таа смисла, кога антизападните чувства се во интеракција со проблемите поврзани со животна средина, „станува многу лесно да се направи притисок врз некој од Западот, бидејќи тие стануваат симбол на сите наши неволји“.

Сепак, иако негативните перцепции кон Западот придонесоа за мобилизација против рударските проекти, има и перцепции кои би можеле да придонесат кон поголеми вложувања во обновливи извори на енергија. Во истражувањето на ViEPAG, две третини од граѓаните изјавија дека Србија треба да инвестира во домашни обновливи извори на енергија како одговор на енергетската криза, а не во фосилни горива или нуклеарна енергија. И додека српската јавност ја посочува Русија како примарен снабдувач на фосилни горива, тие ги идентификуваа западните актери, првенствено ЕУ, како лидер во развојот на обновливи извори на енергија во Србија. Овие кратки споредби покажуваат дека врската помеѓу геополитичките прашања и проблемите поврзани со животната средина во Србија е поголема отколку едноставно пренесување на политичките ставови во однос на странските актери во ставови за инвестициите.

Слика 7. Ставови во врска со надворешната помош во однос на поголемата употреба на енергенци.
Извор: Истражување на ViEPAG, N = 1.019 [2023]

Патот понатаму

Транзицијата на Србија кон обновливи извори на енергија е меѓусебно поврзана со нејзините надворешни односи, веројатно во поголема мера отколку што е тоа случај со другите земји од Западен Балкан. Сепак, најголемиот проблем со зелената транзиција во Србија е домашната зависност од јаглен и личните интересите во производството на електрична енергија кое е засновано на јаглен. Компаниите во Србија во руска сопственост се заинтересирани да остваруваат профит од нафтата и да го задржат својот монопол за снабдување со гас, што оневозможи зголемување на уделот на гасот во енергетскиот сектор на земјата и истиснување на јагленот. Руските компании не беа активна пречка за зелена транзиција. Финансиската поддршка за транзицијата и притисокот за тоа енергетскиот сектор да се трансформира и да се оддалечи од јаглен не доаѓа одоздола, туку главно од надвор, пред сè од ЕУ.

ЕУ треба да продолжи да ја поттикнува декарбонизацијата и да ја одврати Владата на Србија од понатамошни инвестиции во јаглен. Оваа транзиција ќе биде скапа и директната финансиска помош од ЕУ може да биде суштински важен фактор во овој процес. ЕУ, исто така, би можела да поддржи навремено воспоставување шема за тргување со емисии во Западен Балкан или специјален фонд за праведна транзиција кој е аналоген на Механизмот за праведна транзиција на ЕУ. Периодот на адаптација и усогласување со Механизмот за прилагодување на праговите на јаглерод на ЕУ (СВАМ), кој се очекува да стапи на сила во 2026 година, остава мошне малку време за овие трансформативни процеси.

Надворешното политичко балансирање на Србија, особено по руската инвазија на Украина во 2022 година, го замагли прашањето за енергетската транзиција и го заплетка во моќните наративи за односите кои ги има Србија со Истокот и Западот. Сепак, оваа студија покажа дека конкретниот еколошки отпечаток на инвеститорот може да поништи дури и многу позитивни перцепции на земјата, а разликата во тоа како се перцепираат руските и кинеските инвестиции помага да се објасни ваквата геополитичко-еколошка врска. Актерите од Запад треба да очекуваат непријателско опкружување во Србија

во годините што доаѓаат. На пример, тарифите на СВМ би можеле да го зајакнат наративот за тоа дека ЕУ бара премногу од Србија и да ја завртат јавноста против неа во таков контекст. Сепак, противењето на проектите за енергетика и рударство кои се штетни за животната средина не мора да значи дека проектите кои имаат помалку видлив еколошки отпечаток ќе се соочат со истите предизвици.

ЕУ и нејзините земји-членки треба да поддржат инвестиции во еколошки енергетски проекти, во подигнување на јавната свест и во ангажирање во енергетска транзиција, што може да помогне во зајакнувањето на позитивните политички перцепции. Во процесот на напуштање на јагленот, гасот би можел да биде преодно гориво, но за може да се декарбонизира, на Србија ќе ѝ бидат потребни инвестиции во обновливи извори, особено во соларна, енергија од ветер и хидроенергија, а потенцијално и водород и биомаса. Наместо јаглен и гас, реверзибилните хидроцентрали би можеле да обезбедат основна електрична енергија и на начин да ги поддржат недоволните производствени капацитети од обновливи извори на енергија. Поддршката на таквите инвестиции може да помогне во енергетската транзиција на Србија и исто така да помогне во избегнувањето на негативни реакции на активистите за заштита на животната средина. Зголемувањето на јавната свест за потребата од тоа државата да продолжи со енергетската транзиција може да помогне во градењето на поддршка за овој процес, но и за ЕУ, која српските граѓани веќе ја гледаат како партнер во транзицијата кон обновливи извори на енергија и напуштањето на јагленот.

Како и другите држави во регионот на Западен Балкан, Србија се соочува со два можни правци кога е во прашање енергетската транзиција. Една опција е пристапот „гасен мост“, според кој јагленот ќе се замени со природен гас како посреден чекор во транзицијата кон обновливи извори. Втора опција е да се оди директно на обновливи извори на енергија. Авторите на оваа студија сметаат дека руските инвестиции во секторот на фосилните горива имале различни траектории и дека зависноста од Русија како снабдувач на природен гас е важен фактор кој довел до тоа Србија во моментов да биде „заробена“ во користењето на јаглерод. Диверзификацијата на снабдувачите би ѝ овозможило на Србија да користи гас со поголема флексибилност и да ја започне транзицијата кон обновливи извори на енергија.

ЕУ треба и понатаму да ѝ овозможува на Србија да постигне безбедност во однос на природниот гас и во диверзификацијата на снабдувачите, со крајна цел користење на гас во процесот на постепено исфрлање на јагленот. Ова може да се постигне преку зголемување на бројот и капацитетот на интерконекторите што ја поврзуваат Србија со

различни снабдувачи, проширување на капацитетот за складирање на подземен гас со што Србија би била поотпорна на надворешни шокови, и заеднички шеми за купување гас со ЕУ кои ѝ овозможуваат на Србија да плаќа пониски цени во споредба со самостојно купување. Гасот може да се користи како преодно гориво во Србија и тој може да биде преодно решение со кое Србија би ја намалила зависноста од некавалитетен јаглен за производство на електрична енергија. Меѓутоа, крајна цел треба да биде зголемување на маневарскиот простор за Србија да користи гас како замена за јаглен за време на транзицијата кон обновливи извори на енергија. Прозорецот на можности за овој пристап ќе биде отворен до следниот договор за гас помеѓу Србија и Русија во 2025 година.

За нас

Советодавната група за јавна политика „Балканот во Европа“ (BiEPAG) е заедничка иницијатива на Европскиот фонд за Балканот (EFB) и Центарот за студии за Југоисточна Европа на Универзитетот во Грац (CSEES) со цел промовирање на европската интеграција на земјите од Западен Балкан и консолидацијата на демократските и отворени земји во регионот. BiEPAG се заснова на вредностите на почитување на човековото достоинство, слобода, демократија, еднаквост, владеење на правото и почитување на човековите права, вклучувајќи ги и правата на лицата кои припаѓаат на малцински групи. Таа се придржува до вредностите кои се заеднички за општество во кое преовладуваат плурализмот, недискриминацијата, толеранцијата, правдата, солидарноста и еднаквоста меѓу жените и мажите. Во состав на групата се истакнати истражувачи на политики од регионот и од Европа со докажана експертиза во однос на Западен Балкан и на процесите кои го обликуваат регионот. Членови се: Флоријан Бибер (координатор), Бојан Баќа, Матео Бономи, Димитар Бечев, Срѓан Цвијиќ, Мариќа Џолаи, Милица Делевиќ, Никола Димитров, Ведран Џихиќ, Ричард Гривсон, Доника Емини, Дејан Јовиќ, Марко Кмезиќ (помошник координатор) Срѓан Мајсторовиќ, Јована Маровиќ, Зоран Нечев, Дамир Капиќиќ, Тена Прелец, Корина Стратулат, Николаос Цифакис, Алида Врачиќ, Ѓерѓи Вурмо, Наташа Вунш.

<https://biepag.eu>

Контакт: МИЛЕНА СТЕФАНОВИЌ, програмски менаџер
milena.stefanovic@balkanfund.org

Европскиот фонд за Балканот е заедничка иницијатива на Фондацијата „Ерсте“, Фондацијата „Роберт Бош“ и Фондацијата „Крал Бодуен“ кој презема и помага иницијативи за зајакнување на демократијата, ја негува европската интеграција и ја афирмирање улогата на Западен Балкан во справувањето со предизвиците на Европа. Неговата стратегија е фокусирана на три главни области - поттикнување на демократизацијата, зајакнување на регионалната соработка и зајакнување на интеграцијата во ЕУ. ЕФБ го поддржува процесот на афирмирање на ефикасноста на политиката за проширување на ЕУ низ Западен Балкан и подобрување на регионалната соработка меѓу граѓанските организации заснована на солидарност и дијалог кој

е заснован на побарувачката. Им овозможува на информираниите и еманципирани граѓани средства и платформи за преземање акција и за барање одговорни институции и демократија. Фокусот на трудот е ставен на континуираните реформи на политиките и практиките во земјите од Западен Балкан на нивниот пат кон членство во ЕУ.

www.balkanfund.org

Контакт: АЛЕКСАНДРА ТОМАНИЌ, извршен директор
aleksandra.tomanic@balkanfund.org

Центарот за студии на Југоисточна Европа е основан во ноември 2008 година по утврдувањето на Југоисточна Европа како стратешки приоритет на Универзитетот во Грац во 2000-та година. Центарот е интердисциплинарна и меѓуфакултетна институција за истражување и образование која има за цел да обезбеди простор за сеопфатни наставни и истражувачки активности на Универзитетот во врска со Југоисточна Европа како и промовирање на интердисциплинарна соработка. Центарот, исто така, има за цел да обезбеди информации и документација и да биде точка на контакт за медиумите и јавноста кои се заинтересирани за Југоисточна Европа, во однос на политичкиот, економскиот и културниот развој на регионот. Интердисциплинарен тим составен од правници, историчари и политиколози даде свој придонес во истражувањето за Југоисточна Европа, и тоа преку текстови, монографии и други публикации. Центарот редовно организира меѓународни конференции и работилници за промовирање на најсовремени истражувања кои се однесуваат на Југоисточна Европа.

<http://csees.uni-graz.at/>

Контакт: УНИВ.ПРОФ. ДР. ФЛОРИЈАН БИБЕР
Професор по историја и политика на Југоисточна Европа,
florian.bieber@uni-graz.at

Оваа студија е поддржана од Европската фондација за клима. Одговорноста за информациите и ставовите наведени во оваа студија е на авторот(ите). Европската фондација за клима не може да се смета за одговорна за каква било употреба на информации кои се содржани или изразени во неа.

Европски фонд за Балканот 2020. Сите права се задржани. Ставовите изразени во оваа публикација се само на авторот(ите) и не мора да ги претставуваат позициите или ставовите на Европскиот фонд за Балканот.

